

بررسی برگردان سینمایی داستان اوسنه باباسبحان برمبنای نظریه فزون‌متنیت ژار ژنت

مهدی ظریفیان*

سمیرا بامشکی**، عذرا قندهاریون***

چکیده

اقتباس سینمایی یکی از شاخه‌های مطالعات بینارشته‌ای می‌باشد که در حوزه پژوهش‌های ادبیات تطبیقی تقسیم‌بندی می‌شود. نظریه پردازان این حوزه در تعریف اقتباس از یک درگیری بینامتنی طولانی مدت با اثر اقتباس شده سخن می‌گویند. بنابراین مطالعه اقتباس سینمایی یک مطالعه بینامتنی است. از آنجا که در مطالعه بینامتنی، متن نوشتاری محدود نمی‌شود، می‌توان اثر ادبی و فیلم سینمایی اقتباس شده از آن را در قالب نظریه فزون‌متنیت ژرار ژنت که از مهم‌ترین نظریات حوزه بینامتن است تحلیل کرد؛ در اینجا اثر ادبی در حکم پیش‌متن و اثر سینمایی در حکم بیش‌متن بررسی می‌شود. تحقیق حاضر با این فرض به بحث اقتباس در سینمای ایران توجه کرده و به بررسی یک نمونه بحث‌برانگیز در این حوزه پرداخته است: فیلم خاکاثر مسعود کیمیاییکه براساس داستان اوسنه باباسبحان نوشته محمود دولت‌آبادی ساخته شده است. مطابق نظریه ژنت، گشتارهای رخ داده در فرایند اقتباس طبقه‌بندی شده و در خصوص آن‌ها ارزش‌دآوری شده است. در جمع‌بندی این نتایج آشکار شده که بیشترین گشتار رخ داده در فرایند اقتباس از نوع ارزش‌گذاری مکرر (Revaluation) می‌باشد. این گشتار نشان‌دهنده نظام ارزشی ویژه فیلم‌ساز است؛ یعنی کیمیایی در اقتباس‌های خود بیش از آن‌که جهان ارزشی نویسنده داستان را بازتاب دهد، به برجسته کردن ارزش‌هایی می‌پردازد که در نظام فکری خود او معتبر است.

* دانشجوی کارشناسی ارشد ادبیات تطبیقی، دانشگاه فردوسی مشهد، mz306.zarifian@gmail.com
** استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه فردوسی مشهد (نویسنده مسئول)، bameshki@um.ac.ir
*** استادیار زبان و ادبیات انگلیسی، دانشگاه فردوسی مشهد، ghandeharion@um.ac.ir
تاریخ دریافت: ۱۳۹۶/۲/۲۵، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۶/۵/۲

کلیدواژه‌ها: اقتباس سینمایی، فزون‌متنیت، پیش‌متن، بیش‌متن، گشتار، مسعود کیمیایی، محمود دولت‌آبادی.

۱. مقدمه

۱.۱ ارتباط اقتباس و ادبیات تطبیقی

اقتباس سینمایی یکی از شاخه‌های مطالعات بینارشته‌ای است که در حوزه پژوهش‌های ادبیات تطبیقی قابل تقسیم‌بندی است. هنری رماک، در مقاله مهم خود تعریف و عملکرد ادبیات تطبیقی (که به مکتب آمریکایی ادبیات تطبیقی تعلق دارد) ضمن بیان دو حوزه کاری ادبیات تطبیقی می‌نویسد:

ادبیات تطبیقی مطالعه ادبیات فراسوی مرزهای یک کشور خاص و مطالعه روابط میان ادبیات از یک سو و سایر قلمروهای دانش و معرفت مانند هنرها (فی‌المثل: نقاشی، مجسمه‌سازی، معماری، موسیقی) ... است. به طور خلاصه، ادبیات تطبیقی مقایسه یک ادبیات با یک یا چند ادبیات دیگر و مقایسه ادبیات با سایر قلمروهای بیان انسان است. (رماک، ۱۳۹۱: ۵۵).

یعنی در مکتب آمریکایی ادبیات تطبیقی، مطالعات بینارشته‌ای از جمله اقتباس سینمایی در حوزه ادبیات تطبیقی قرار می‌گیرد. به طور کلی

ادبیات تطبیقی از دو دیدگاه به تحقیق درباره ادبیات با سایر هنرها می‌پردازد؛ اول این‌که چگونه داستان یا نمادی مشخص از متن نوشتاری به حوزه هنرهای دیداری وارد می‌شود که در اینجا پژوهش‌گر به دنبال کشف فرایند اقتباس است... در این‌جا پیرنگ واحدی در قالب رسانه متفاوتی بیان می‌شود که با توجه به این‌که ساز و کارهای خاص خود را برای بیان مفاهیم دارد ناگزیر تغییراتی در داستان را در پی دارد. اقتباس‌های سینمایی و نمایشی یا نقاشی‌ها و موسیقی‌های برگرفته از آثار ادبی در زمره چنین پژوهش‌هایی می‌گنجد (انوشیروانی، ۱۳۹۲: ۵).

لیندا هاچن در کتاب نظریه اقتباس می‌نویسد: "وقتی اثری را اقتباسی می‌خوانیم، آشکارا به روابط آشکار آن با اثر یا آثار دیگر اذعان می‌کنیم... این است که مطالعات اقتباسی غالباً مطالعاتی تطبیقی به شمار می‌روند." (Hutcheon, 2006:6)

۲.۱ تعریف اقتباس

یاکوبسن در مقاله "جنبه‌های زبان شناسیک ترجمه" (۱۹۵۹) سه گونه ترجمه را از یکدیگر متمایز دانست: (۱) ترجمه درون زبانی (مثل تفسیریک متن کهن فارسی به زبان امروزی). (۲) ترجمه بین‌زبانی (آنچه که معمولاً ترجمه خوانده می‌شود) و (۳) ترجمه بینا نشانه‌ای یا برگردان غیر کلامی. یاکوبسن در تعریف نوع سوم می‌آورد: تأویل نشانه‌های زبان شناسیک به نشانه‌های نظام‌های دیگر نشانه‌شناسی؛ همچون ساختن فیلمی سینمایی از یک اثر ادبی (به نقل از احمدی، ۱۳۹۳: ۷۲). همچنین در تعریف اقتباس گفته‌اند: "اقتباس نوعی تأثیرپذیری یا تفسیر هنری است که در آن هنرمند با تفسیر اثر هنری دیگر یا پیروی از آن اثر جدیدی بازآفرینی می‌کند که ردپای آثار متقدم در آن قابل رویت است" (انوشیروانی، ۱۳۸۹: ۱۷). در این نوع از تأثیرپذیری "اقتباس‌کننده مضمونیا شگردهای صوری اثری را وام می‌گیرد و پس از جرح و تعدیل، آن را برای بیان مفاهیم موردنظر خود به کار می‌گیرد" (همان). بنابراین اقتباس را باید یک فعالیت بینارسانه‌ای دانست که در طی فرایند شکل‌گیری آن، متن اول دچار جرح و تعدیل شده و تغییرهای آگاهانه (از سوی اقتباس‌کننده) یا اجباری (به علت ضرورت‌های موجود در رسانه مقصد) را تجربه می‌کند. در این فرایند گرچه پیرنگ واحدی در هر دو اثر قابل مشاهده است؛ اما اثر دومی خود دارای وجهت مستقل است و در قامت یک اثر خلاقانه جدید ظاهر می‌شود.

۳.۱ اقتباس ادبی و نظریه فزون‌متنیت

لیندا هاچن در کتاب نظریه اقتباس بارها به نظریه بینامتنیت در حوزه مطالعات تطبیقی اشاره می‌کند. وی می‌نویسد: "برای خواننده، تماشاگر یا شنونده، اقتباس به خودی خود گونه‌ای اجتناب‌ناپذیر از بینامتنیت است؛ البته اگر مخاطب با متن اولیه که از آن اقتباس شده آشنا باشد" (Hutcheon, 2006: 21). او در جای دیگر اقتباس را یک درگیری بینامتنی طولانی مدت با اثر اقتباس شده می‌داند (به نقل از نجومیان، ۱۳۹۱: ۱۳۴). بنابراین وقتی از مطالعه اقتباس سینمایی در حوزه ادبیات تطبیقی سخن می‌گوییم با مطالعه‌ای بینامتنی روبرویم. صاحب‌نظران حوزه بینامتنیت نیز معتقدند: "بینامتن در حوزه هنر به همان اندازه مطرح است که در حوزه ادبیات و زبان از آن بحث می‌شود" (نامور مطلق، ۱۳۸۶: ۱۰). ایشانرای رولان بارت را پیش چشم دارند که: "دامنه متن فراتر از نظام کلامی صرف است" (همان). پس باید نتیجه گرفت که: "متن، فقط به متن نوشتاری... محدود نمی‌شود" و

"می تواند شامل متون نوشتاری و دیداری و شنیداری و فرهنگ عامه نیز باشد" (انوشیروانی-الف ۱۳۸۹: ۵۲). این سخن به معنای آن است که تحلیل اقتباس ادبی در چارچوب نظریه فزون‌متنیت ژرار ژنت امکان‌پذیر است. در چنین رویکردی اثر ادبی در حکم اثر اولیه (پیش‌متن) و اثر سینمایی که از آن اقتباس شده در حکم اثر ثانوی (بیش‌متن) است که متأثر از اولی خلق می‌شود. در فرایند اقتباس بیش‌متن یا مضمون یا شگردهای صوری پیش‌متن خود را اخذ کرده و اثری نو در رسانه‌ای تازه پدید می‌آورد.

۲. هدف و موضوع مقاله

هدف از نگارش این مقاله به دست دادن زاویه دید تازه‌ای به مسأله اقتباس (در سینمای ایران) است. ما با بررسی یک نمونه بحث‌برانگیز از اقتباس ادبی در ایران می‌کوشیم چارچوب نظری و تحلیلی ارائه دهیم که در آن فرایند تغییر و تحول یک اثر ادبی به اثری نمایشی بررسی شود. چارچوب نظری این پژوهش نظریه فزون‌متنیت است و مطابق آن گشتارهای رخ داده در فرایند اقتباس استخراج و طبقه‌بندی می‌شود. طبقه‌بندی مذکور این امکان را فراهم می‌آورد که تغییرهای رخ داده ارزیابی شده و در باب آن‌ها داوری‌مقبول ارائه گردد. در نهایت باید به این سؤال پاسخ دهیم که تغییرهای ایجادشده آیا به منطق روایی اثر داستانی خدشه وارد کرده یا خیر. به دیگر سخن، پرسش اصلی آن است که منطق علی- معلولی و روابط کنشی شخصیت‌ها و حوادث فیلم در مقایسه با داستان اصلی چه وضعیتی دارد.

۳. پیشینه تحقیق

این تحقیق سه حوزه را در بر می‌گیرد که تاکنون محل توجه پژوهشگران مختلف بوده است. در زیر سه حوزه فوق را به تفکیک بررسی می‌کنیم:

۱.۳ سینمای مسعود کیمیایی

در این حوزه مقالات متعددی در نقد و معرفی آثار مسعود کیمیایی منتشر شده است که بیشتر جنبه توصیفی دارند. کتاب‌مجموعه مقالات در نقد و معرفی آثار مسعود کیمیایی به کوشش زاون قوکاسیان (۱۳۶۴) مرجع تقریباً کاملی است که برای هر فیلم جداگانه به

گردآوری نقدهای سینمایی پرداخته است؛ اما در این کتاب هم مقاله‌هایی با ساختار تحلیلی و پژوهشی به چشم نمی‌خورد. لعیا یاراحمدی در مقاله "تحلیل جامعه‌شناختی آثار مسعود کیمیایی" (۱۳۸۹) به تحلیل سینمای کیمیایی و مؤلفه‌های آن پرداخته که با توجه به زمینه تخصصی و متغیر علی انتخاب شده (تحلیل جامعه‌شناختی) با این پژوهش متفاوت است. همچنین محمد هاشمی در "آشنایی زدایی از فیلم‌فارسی در آثار یک فیلم‌ساز جامعه‌گرا: نگاهی به آثار و اندیشه‌های مسعود کیمیایی" (۱۳۸۷) به تحلیل فیلم‌های کیمیایی (از جمله آثار اقتباسی او) می‌پردازد. اما با توجه به ساختار غیرپژوهشی آن از این تحقیق متفاوت است. در واقع، وجه تمایز این تحقیق با این مقاله و مشابه‌های آن در استفاده از نظریه فزون‌متنیّت و ارائه چارچوبی نظری برای تحلیل فیلم اقتباسی است. همچنین ابراهیم صمدیان در پایان‌نامه "از ادبیات تاسینما: بررسی مقایسه‌ای داستان داش‌آکل صادق هدایت در ادبیات و سینما" (۱۳۹۲) براساس علم نشانه‌شناسی، عناصر ساختاری موجود در هر دو متن فیلم و داستان را بررسی کرده و در پی وجوه تشابه و افتراق دو رسانه سینما و ادبیات است. با توجه به تعریف علم نشانه‌شناسی و حوزه عملکرد آن، مشخص می‌شود که زمینه کاری این پایان‌نامه با کار این پژوهش متفاوت است.

۲.۳ حوزه مطالعات اقتباس

در این حوزه زهرا حیاتی در مقاله "نقد مطالعات تطبیقی اقتباس در پژوهش‌های ادبی و سینمایی ایران" (۱۳۹۳) ضمن بررسی سابقه تاریخی موضوع اقتباس به بررسی و تحلیل آثار پدیدآمده در این حوزه می‌پردازد. نتیجه حاصل از این مقاله به دست‌دادن دورنمایی روشن از سیر مطالعات اقتباس در ایران است؛ بی‌آن‌که مطالعه خود را بر مبنایی نظری بنا کند. همچنین مقاله "نقد ادبی و مطالعات تطبیقی در ادبیات بینارسانه‌ای" (۱۳۹۳) از همین نویسندگان به این نکته می‌پردازد که امکانات موجود در رسانه سینما قابلیت آن را دارد که در خوانش متون ادبی به کار گرفته شود. زمینه این پژوهش متفاوت از تحقیق حاضر است، زیرا به شکل برعکس، از سمت سینما به ادبیات حرکت کرده و به تأثیری که نقد ادبی می‌تواند از مطالعات سینمایی بگیرد، می‌پردازد. در حالی که تحقیق حاضر به نحوه برگردان اثر ادبی به فیلم سینمایی توجه کرده و به نوعی ادبیات مبدأ آن است. عذرا قندهاریون در مقاله "ادبیات تطبیقی نو و اقتباس ادبی: نمایشنامه باغ وحش شیشه‌ای ویلیامز و فیلم اینجا بدون من توکلی" (۱۳۹۲) ضمن بررسی یک نمونه از اقتباس در سینمای ایران به تحلیل

فرایند اقتباس می‌پردازد. در این مقاله تأکید می‌شود که حوزه اقتباس یک مطالعه بینارشته‌ای است که در قلمرو ادبیات تطبیقی قرار می‌گیرد. اما تفاوت مقاله فوق و پژوهش حاضر در استفاده از نظریه فزون‌متنیت است. همچنین زهرا حیاتی و مونا آل‌سید در مقاله "نقش رسانه در تولید معنا؛ تحلیل تطبیقی داستان و فیلم داش آکل" (۱۳۹۴) به مقایسه تطبیقی داستان "داش آکل" هدایت و فیلم ساخته‌شده کیمیایی می‌پردازد. اما هدف از آن مقاله، توضیح و تبیین این نکته است که عناصر روایی معناساز در دو رسانه ادبیات و سینما با یکدیگر متفاوت است. در حالی که تحقیق حاضر بر آن است که مطالعه‌ای سبک‌شناسانه را به مدد نظریه فزون‌متنیت سامان دهد.

۳.۳ نظریه فزون‌متنیت

این نظریه، نظریه‌ای تقریباً شناخته‌شده در حوزه نقد ادبی است و در ایران نیز به آن اقبال فراوانی شده است. بهمن نامور مطلق در مقاله "گونه‌شناسی بیش‌متنی" (۱۳۹۱) ضمن معرفی نظریه فزون‌متنیت یادآور می‌شود که "هیچ صورت‌بندی دیگری به این شکل به روابط بیش‌متنی نپرداخته است و بی‌تردید در این حوزه گونه‌شناسی بهترین مرجع برای مطالعه و تحلیل محسوب می‌شود." همچنین تقی پورنامداریانو سمیرا بامشکی در مقاله "مقایسه داستان‌های مشترک مثنوی و منطق الطیر با رویکرد روایت‌شناسی ساختگرا" (۱۳۸۸) و حامد صافی (و بقیه) در "بررسی داستان کیومرث در شاهنامه و تواریخ عربی متأثر از سیرالملوک‌ها براساس فزون‌متنیت ژنت" (۱۳۹۵) دو تحلیل کاربردی از این نظریه را ارائه داده‌اند. اما تحقیق حاضر با لحاظ اثر ادبی و فیلم سینمایی در تلاش است که مطالعه‌ای بینارشته‌ای را انجام دهد و نظریه فزون‌متنیت را در تلفیق با مسأله اقتباس به کار گیرد. از این منظر تحقیقی است نو و نتایج حاصل از آن در حوزه‌ای وسیع‌تر به کار خواهد آمد.

۴. انواع ارتباط متون با یکدیگر (نظریه فزون‌متنیت)

ژرار ژنت متقد تأثیرگذار فرانسویدر کتاب الواح بازنوشتنی (*Palimpsests*) مسأله ارتباط میان متون را مورد بررسی قرار می‌دهد. بنا به رأی او "هر متنی با توجه به متن‌های پیشین شکل می‌گیرد و هیچ متنی از هیچ پدید نمی‌آید. این ویژگی بیناترمتنی موجب رشد و

توسعه جهان متنی و به دنبال آن جهان انسانی می‌شود" (نامور مطلق، ۱۳۹۱: ۱۴۱). بر مبنای نظر ژنت پنج نوع ارتباط میان متون می‌توان یافت: ۱- بینامتنیت؛ ۲- پیرامتنیت؛ ۳- فرامتنیت؛ ۴- سرمتنیت؛ ۵- فزون‌متنیت. از میان پنج مقوله فوق‌فزون‌متنیت ارتباطی است که میان اثر ادبی و اقتباس سینمایی آن برقرار است. فزون‌متنیت به تفسیر و توضیح تمام ارتباط‌های ممکن میان دو متن می‌پردازد. در تعریف ژنت متن B (بیش‌متن یا Hypertext) به نحوی از انحاء به متن A (پیش‌متن یا Hypotext) متصل شده و از آن مشتق می‌شود. " این اشتقاق یا از طریق گشتار ساده یا از طریق گشتار غیرمستقیم صورت می‌گیرد. " (Genette, 1997:7) پیش‌متن همان متن نخستین است که منبع الهام و برگرفتگی تلقی می‌شود. بیش‌متن نیز متن دوم یا متن برگرفته از پیش‌متن است (Ibid:5). متن B از متن A از طریق فرایندی به نام گشتار یا انتقال (Transformation) سرچشمه می‌گیرد و متعاقباً آن متن را انعکاس می‌دهد (بامشکی، ۱۳۹۳: ۴۱۰).

در یک تقسیم‌بندی گشتار به دو نوع تقسیم می‌شود: گشتار کمی (Transfrmation Quantitative) و گشتار کاربردی (Pragmatic Transformation). گشتار کمی عبارتست از تغییر در حجم پیش‌متن (Genette, 1997:309). این تغییر یک تغییر صوری و بدون بار محتوایی است که به دوشکل کاملاً متضاد نمود می‌یابد: خلاصه‌کردن یا کاهش متن (Reduction) و افزایش متن (Augmentation). البته کاهش و افزایش در اینجا به معنای صرف کوتاه کردن و بلند کردن متن نیست. بلکه عبارتست از فرایندی که متن دومی را نسبت به اولی دستخوش دگرگونی‌های زیادی می‌کند. به تعبیر دیگر، کاهش متن به معنای ساده‌کوتاه‌سازی آن نیست، همان‌طور که افزایش متن نیز در بلندسازی آن خلاصه نمی‌شود؛ بلکه در هر مورد انحراف‌های قابل توجهی رخ می‌دهد.

گشتار کاربردی عبارت از ایجاد تغییر در مسیر رویداد است. این فرایند جنبه معنایی دارد؛ یعنی طی آن معنا دچار تغییر می‌گردد. شیوه‌های عمده گشتار کاربردی عبارتند از: گشتار انگیزه (Transmotivation)، گشتار ارزش (Transvaluation) و گشتار کیفی (Transmodalization). گشتار انگیزه عبارتست از جابجایی انگیزه‌ها که خود بر سه گونه است: مطرح کردن انگیزه‌ای که در متن پیشنهاد شده است؛ این مورد مثبت و ساده‌ترین حالت این گشتار است. نوع دوم منفی است و عبارتست از حذف انگیزه اصلی و اولیه ذکر شده در متن که بی‌انگیزه کردن (Demotivation) نامیده می‌شود. نوع سوم هم جایگزینی کامل و به تعبیر دیگر دگر انگیزه‌ای (Transmotivation) نامیده می‌شود (Genette, 1997:325).

گشتار ارزش نیز بر سه نوع است: نوع اول ارزش‌گذاری مکرر به معنای غنی کردن یک شخصیت با یک نقش مهم‌تر و جذاب‌تر نسبت به آنچه در نظام ارزشی پیش‌متن داشته است. به تعبیر دیگر "شخصیت داستان با اصلاح نظام ارزشی مربوط به رفتارها و انگیزه‌ها به صورتی بهتر ارائه شود" (صافی، ۱۳۹۵: ۲۱). نوع دوم بی‌ارزش‌ساختن (Devaluation) است که عبارت است از حرکت وارونه درون‌مایه و از این طریق یک اثر، اثر پیش از خود را مسخره می‌کند. نوع سوم دگرارزشی (Transvaluation) است که در آن متن، جنبه متقابل و متضاد پیش‌متن را به خود می‌گیرد؛ مثلاً به آنچه بی‌ارزش شده ارزش می‌دهد و بالعکس (Genette, 1997:350-367)

گشتار کیفی یک گشتار کاملاً شکلی است و "در واقع دگرگونی در شیوه روایت‌گری و نمایش پیش‌متن است که به دو نوع تقسیم می‌شود: گشتار کیفی درونی (Intermodalization) و گشتار کیفی بیناکیفیتی. اولی عبارتست از تغییر و دگرگونی در شیوه روایت‌گری بدون تغییر در ژانر است (Ibid:277). دومی هم عبارتست از تغییر در ژانر؛ یعنی یک روایت به نمایش بدل شود یا بالعکس. بدیهی است هر گونه اقتباس سینمایی از یک اثر ادبی در شمول گشتار کیفی بیناکیفیتی قرار می‌گیرد. اینجا هم باید تصریح کرد که در بُعد کلان، گشتار کیفی رخ داده و متن مکتوب داستانی به اثری سینمایی تبدیل شده است. اما آنچه مقصود ما را برمی‌آورد، بررسی گشتارهای انگیزشی و ارزشی در فرایند اقتباس است که امکان ارزش‌داوری مد نظر این پژوهش را فراهم می‌آورد.

۵. معرفی پیش‌متن و پیش‌متن

۱.۵ داستان اوسنه باباسبحان

عنوان داستانی بلند است از محمود دولت‌آبادی که برای اولین بار در سال ۱۳۴۷ ه.ش به چاپ رسیده است.

خلاصه داستان: صالح پسر بزرگ باباسبحان همراه با برادرش مسیب روی زمین اربابی که متعلق به زن بیوه ارباب، عادل، است کار می‌کنند (البته یک دانگ زمین متعلق به آن‌هاست). آن‌ها کینه‌ای دیرینه با غلام فسق‌نری، پسر صدیقه‌گدا، دارند (از جمله بر سر شوکت که امروز زن صالح است). عادل که در دل، میلی (جسمانی) به غلام دارد مایل است اجاره زمین را از صالح بگیرد و به غلام بپردازد. این موضوع آتش اختلاف‌های کهنه را

شعله ور می‌کند و درگیری و تنازع میان برادران و غلام را به اوج می‌رساند. باباسبحان تلاش می‌کند که از بروز حادثه‌ای ناگوار جلوگیری کند که موفق نمی‌شود. در یک درگیری، غلام از ترس کشته‌شدن خود، صالح را می‌کشد و به عادل پناه می‌برد. عادل از ترس، غلام را از خود می‌راند. غلام می‌گریزد؛ اما پس از مدتی آوارگی، ناچار باز می‌گردد و خود را تسلیم می‌کند. مسیب از غم مرگ برادر دیوانه می‌شود و در یکی از حالات جنون‌آمیز خود تصادف می‌کند و می‌میرد.

۲.۵ فیلم خاک

ششمین ساخته مسعود کیمیایی است که در سال ۱۳۵۲ به نمایش درآمد. خلاصه داستان فیلم: در شب عروسی مسیب پسر باباسبحان، غلام و دارو دسته‌اش به کاروان عروسی هجوم می‌برند. غلام ادعا دارد که عروس مسیب، شوکت، قبلاً با او بوده است. مسیب همراه برادر بزرگترش، صالح، روی زمین ارباب که زنی فرنگی است کار می‌کنند. زن تصمیم می‌گیرد که اجاره زمینش را به غلام بسپارد و این آتش‌کینه میان پسران باباسبحان و او را شعله ور می‌کند. در یکی از دعوایها، غلام و نوچه‌هایش صالح را در خاک می‌کنند تا با این کار شکنجه‌اش کنند. برادران بر حق خود در زمین اصرار کرده و دوباره بر سر کار می‌روند. در دعوای دوم مسیب کشته می‌شود و صالح که دیر به معرکه می‌رسد و کاری از دستش بر نمی‌آید، با بیل ضربه‌ای به سر خود می‌زند و مجنون می‌شود. غلام به سراغ زن ارباب می‌رود و با ماشین او قصد رفتن به تهران می‌کند. اما قبل از رفتن و وقتی با کنیز ارباب خلوت کرده به دام صالح می‌افتد و در میدان وسط روستا کشته می‌شود. فیلم با بازداشت صالح به پایان می‌رسد.

۶. تغییرات رخ داده در فرایند اقتباس

کیمیایی در برگردان سینمایی خود تغییرات گسترده‌ای در متن داستان ایجاد می‌کند. برخی شخصیت‌ها را تغییر ماهوی می‌دهد، برخی حوادث مهم داستان را حذف می‌کند (مثل صحنه جنگ خروس‌ها)، برخی حوادث را به فیلم اضافه می‌کند (مثل صحنه تأثیرگذار ذبح شتر)، برخی شخصیت‌ها را حذف و گروهی را اضافه می‌کند. بخش عمده این تغییرات را

در بخش گشتارها ارزیابی خواهیم کرد. اما لازم است در ابتدا دورنمایی کلی از شخصیت‌های فیلم و داستان و روابط آن‌ها ارائه دهیم.

۱.۶ تغییر شخصیت‌ها

در جریان اقتباس سینمایی کیمیایی از داستان دولت‌آبادی شخصیت‌ها دچار تغییر شده‌اند. کیمیایی شخصیت‌هایی را به شکل کامل حذف کرده، برخی را اضافه کرده و روابط برخی از افراد را تغییر داده است. جدول زیر نمودار این تغییرات را نشان می‌دهد:

شخصیت‌های فیلم			شخصیت‌های داستان	
شخصیت‌های اصلی			شخصیت‌های اصلی	
نام	نقش		نام	نقش
صلح	پسر بزرگ بابا سبحان		صلح	پسر بزرگ بابا سبحان
مسیب	پسر کوچک بابا سبحان		مسیب	پسر کوچک بابا سبحان
غلام فسق‌ری	پسر صدیقه گدا		غلام فسق‌ری	پسر صدیقه گدا
شوکت	همسر مسیب	←	شوکت	همسر صالح
	بابا سبحان			بابا سبحان
	صدیقه گدا			صدیقه گدا
زن ملاک	زن خارجی	←	زن ملاک	زن ملاک
	در فیلم حذف شده است	****		عسگر مدیوسف
	شخصیت‌های فرعی			شخصیت‌های فرعی
نام	نقش		نام	نقش
	کدخدا			کدخدا
	صفیه	←	صفیه	کنیز پیر عادل
	در فیلم حذف شده است	****		مادر شوکت
	در فیلم حذف شده است	****		بالو کاروانسرادار
	در فیلم حذف شده است	****		اسکندر کولی
ادمهای غلام	میان‌شان جنایت‌های او	←		در داستان حضور ندارند
	در فیلم هویت شخصی آنها حذف شده است	****		ادمهای روستا

در جدول بالا پیکان‌ها نمایانگر شخصیت‌هایی هستند که در فیلم تغییر کرده‌اند. همچنین شخصیت‌هایی که به شکل کامل حذف شده نیز مشخص هستند. این جدول به ما امکان می‌دهد که گشتارهای رخ داده در قصه را پیدا کرده و در باب هر کدام ارزش‌داوری خاص خود را ارائه کنیم. البته گشتارهایی مانند تغییر عنوان فیلم و جغرافیا و اضافه کردن برخی حوادث و روابط میان شخصیت‌ها نیز در این فرایند وجود دارند که یک‌به‌یک بررسی خواهند شد.

۷. انواع گشتارهای رخ داده در فرایند اقتباس

۱.۷ تغییر عنوان فیلم (نوع گشتار: ارزش گذاری مکرر)

اولین تغییر مشهود فیلم به نسبت رمان تغییر عنوان داستان از "اوسنه باباسبحان" به "خاک" است. از آنجا که عناصری چون نام داستان نیز یک عنصر روایی محسوب می‌شود و تغییر آن می‌تواند بار معنایی موجود در متن را تغییر دهد، ابتدا به بررسی این تغییر می‌پردازیم.

تحلیل گشتار

واژه "اوسنه" در گویش خراسانی به معنای داستان و قصه است. همین واژه و انتساب آن به گویشی خاص، فضای کلی داستان را برای خواننده روشن می‌سازد و جغرافیای قصه را محدود می‌کند (گرچه نشانه‌های دیگری نیز در قصه هست که خواننده را کاملاً متقاعد می‌کند که فضای رخداد قصه کجاست). خراسان (و به ویژه شهر سبزوار و روستاها و دشت‌های اطراف آن) نقشی پررنگ و تأثیرگذار در بخش عمده‌ای از آثار مهم دولت‌آبادی بازی می‌کنند. رمان سترگ کلیدر غیر از نام آن که به کوهی میان شهرهای قوچان و نیشابور و سبزوار اشاره دارد، سرشار از نمادها، مکان‌ها، گویش‌ها و رسوم منطقه خراسان است. به نحوی که بسیاری از کنش‌های داستان در بافت جغرافیایی این سرزمین معنادار می‌شود. داستان عقیل عقیل در پس‌زمینه زلزله شهر خواف نوشته شده است. رمان‌وزگار سپری شده سالخورده در روستایی به نام تلخ‌آباد کلخچان از توابع سبزوار رخ می‌دهد. رمان‌جای خالی سلوچنیز در روستایی به نام زمینج در غرب خراسان می‌گذرد. ضمناً عنوان باباسبحان نیز واجد معنایی ویژه است. دولت‌آبادی در این باره می‌نویسد:

من از این رو نام باباسبحان را برای این داستان انتخاب کرده‌ام که پیرمرد محور همه رنج‌های مردم داستان است. بار اندوهان را در مقام پدر بیشتر او می‌کشد تا سایرین. هم‌چنان‌که بار زحمت را تا امروز بیشتر او کشیده است. او گرچه به عنوان یک شخصیت - بنا به وضع و موقعیت سنی و در نتیجه حد کاربردش - در روابط بیشتر حالت پذیرشی (انفعالی) دارد، و قهرمان فعال و کاری نیست، اما مرکز ثقل رنج‌ها، اضطراب‌ها و دلواپسی‌های زندگانی جاری در داستان هست (به نقل از قوکاسیان، ۱۳۶۴: ۲۸۸).

اما کیمیایی عنوان برگردان سینمایی خود از این قصه را "خاک" انتخاب کرده است. این انتخاب، انتخاب مناسبی است؛ زیرا به کارگردان فرصت می‌دهد فراتر از هر محدودیت

فرهنگی - جغرافیایی به کنش‌های مدنظر خود در داستان بپردازد. "خاک" یا "زمین" محور تمام تنازع‌های این داستان است. بر سر خاک است که غلام با برادران در می‌افتد. خاک برای باباسبحان و صالح و مسیب مقدس است. در صحنه‌ای از فیلم صالح به صراحت به غلام می‌گوید: "دست حروم‌زاده به زمین برسه، محصولش پس می‌ره" (دقیقه ۳۸). گویا زمین موجودی است زنده که با زارع خود در داد و ستد می‌آید و از او تأثیر می‌گیرد و بر او تأثیر می‌گذارد. وقتی او باش می‌خواهند صالح را از خاک بیرون کنند به صراحت به غلام می‌گوید: "تو نه اهل زمینی، نه اهل زراعت. تو نمی‌دونی این کار یعنی چی. بچه نداشتی که بهت بگم مثل بچه‌ته. مادرم نداشتی که بهت بگم عین مادرته. چجوری بهت بگم غلام.. آدم روی این زمین پیر شده. بچه روی این زمین به دنیا اومده. تو نگات به این زمین اجنبیه. تو برو به مفت‌خوریت برس" (دقیقه ۴۵) (کیمیایی این دیالوگ‌ها را با هوشمندی در نمایی باز(لانگ‌شات) می‌گیرد. وقتی زمین با همه وسعتش پیش چشم است و آدم‌ها در دور دست به تنازع کلامی مشغولند. گویا زمین، این قدرتمند معصوم بی‌انتها، شاهدی است بر حرف‌های صالح و بیگانگی ارادل را با فضای خود نشان می‌دهد).

انتخاب عنوان یکی از موارد معدودی است که نویسنده داستان با کارگردان فیلم بر سر آن توافق دارند. دولت‌آبادی می‌نویسد: "در فیلم این نام به "خاک" برگردانده شد. به خواست و سلیقه کیمیایی و بی‌عقیده من. با اینهمه لحظه‌ای که شنیدم او این نام را برای فیلم انتخاب کرده بی‌اراده گفتم: "چه اسم خوبی!" و دانستم که او در نظر دارد با انتخاب این نام مفهوم گسترده‌تری را بیان و القاء کند. بنابراین پیش خود پذیرفتم. این قدمی درست بود" (به نقل از قوکاسیان، ۱۳۶۴: ۲۸۸).

۲.۷ تغییر فرجام داستان (نوع گشتار: دگر ارزشی)

پایان‌بندی داستان یک از تفاوت‌های عمده میان داستان و فیلم است. در داستان صالح به دست غلام کشته می‌شود، مسیب دیوانه می‌شود و غلام خود را تسلیم قانون می‌کند. در فیلم، مسیب به دست غلام کشته می‌شود، صالح دیوانه می‌شود و غلام به دست صالح کشته می‌شود. صالح هم توسط ماموران ژاندارمری دستگیر می‌شود. بدیهی است چنین تفاوت فاحشی بار معنایی کاملاً متفاوتی را به دنبال دارد.

تحلیل گشتار

پایان‌بندی داستان دولت‌آبادی به غایت تراژیک است که فروپاشی اساس یک زندگی را به نمایش می‌گذارد. صالح به تلخی به قتل می‌رسد و غلام از سر آوارگی و بیچارگی خود را تسلیم قانون می‌کند. مسیب از غم برادر دیوانه می‌شود و او نیز در حادثه‌ای خودخواسته می‌میرد. باباسبحان، آزرده و آواره بر جای می‌ماند. عادلانه نیز که کام چندانی از هوس خود به غلام نگرفته، یک دانگ باقیمانده زمین، که مهریه زن صالح بوده را می‌خرد و به زندگی ملال‌آور خود بازمی‌گردد.

پایان‌بندی فیلم اما یکسر متفاوت از داستان است. در فیلم به جای صالح مسیب به قتل می‌رسد؛ غلام بی هیچ نشانه‌ای از پشیمانی بر جای می‌ماند و صالح با ضربه بیلی که بر سر خود می‌کوبد دیوانه می‌شود. اما در یک پایان حماسی و دراماتیک، صالح به سراغ غلام می‌رود، او را کشان‌کشان به میدان اصلی روستا می‌آورد و می‌کشد.

آنچه در پایان فیلم می‌بینیم صحنه‌ای است تپیک از سینمای کیمیایی. قهرمان زخم‌خورده قصه به سراغ فرد شرور می‌رود و با دلاوری او را می‌کشد و پس از اطمینان از اجرای عدالت، آرام گرفته و تسلیم ماموران می‌شود. کیمیایی در دومین فیلم خود، که از مهم‌ترین فیلم‌های جریان‌ساز سینمای ایران است، قهرمانی نمونه‌ای خلق می‌کند به نام قیصر. او که خواهرش به نامردی مورد تجاوز قرار گرفته، بدون آن‌که به سراغ نیروی قانون برود، اجرای عدالت را خود به عهده می‌گیرد. متجاوزین را یک به یک می‌کشد و دست آخر اسیر پلیس می‌شود. این نمونه‌تپیک است که الگوی عملکردی آن به مشخصه اصلی قهرمانان کیمیایی بدل شده است. در مهم‌ترین آثار او شخصیت اصلی که ابتدا از سوی قطب منفی ماجرا مورد تعدی و ظلم قرار گرفته و در موضع ضعف نیز قرار دارد، به یک باره شورش کرده و دلاورانه عدالت را اجرا می‌کند. در بلوچ، گوزنها، ردپای گرگ، سلطان، گروهبان و... این الگو تکرار می‌شود. در خاک هم چنین رویکردی را داریم. گویا دیگر این صالح نیست که از بافت قصه دولت‌آبادی نشئت گرفته است. این صالح همان قیصر است که قرار است همان قهرمانی‌هایی را تکرار کند که مورد پسند کیمیایی است. اما از آن‌جا که پیکره شخصیت صالح در داستان دولت‌آبادی ریشه دوانده و کنش‌های او بر مبنای روابطی است که دولت‌آبادینا کرده، تغییر مدل شخصیت به قهرمان خاص کیمیایی با جهان فیلم سازگار نیست. در داستان، صالح اهل نجابت است و تعقل، با همسرش رفتاری شوخ و شنگ دارد، رابطه‌اش با پدر کاملاً ضابطه‌مند و بر پایه احترام است (از فریاد زدن بر سر پدر سرخ می‌شود) (دولت‌آبادی، ۱۳۴۷: ۲۱)، نگران آبروی پدر است و سلامتی او (همان، ۱۶)، در

دعوی پیش آمده به دخالت قانون امیدوار است) در گفتگوش با کدخدا به تصریح می‌گوید: "گفتم شاید از عدلیه کاری ساخته باشه کدخدا." (همان، ۸۷)) در حق مسیب برادری می‌کند و پدری (برایش سوغات می‌خرد (همان، ۶۳) و در دعواها کنترلش می‌کند (همان، ۹۶)). چنین شخصیتی هرگز در قالب شخصیت عصیانگر و جنگنده مردان کیمیایی نمی‌گنجد.

نکته مهم دیگر آن‌که شخصیت‌های کیمیایی همه در پس‌زمینه و بافت شهر تعریف می‌شوند و نه روستا. تقریباً تمام آثار موفق کیمیایی در بستر شهر رخ می‌دهد (بخصوص تهران و آن‌هم محلات جنوب شهر آن). جایی که خود کیمیایی پرورده شده و بافت فرهنگی و اجتماعی آن را به درستی می‌شناسد. با ملاحظه تفاوت عمیق میان روستا و شهر و بافت کاملاً متفاوت فرهنگی این دو محیط قاعدتاً کنش‌های قیصرگونه مدلول مناسبی در فیلم پیدا نمی‌کند. حتی اگر کیمیایی موفق شود صحنه‌ای دقیق خلق کند و تماشاگر را تحت تأثیر قرار دهد، باز هم کار سامان چندانی نمی‌یابد و رشته قصه به سرانجامی منطقی ختم نمی‌شود.

۳.۷ تغییر ماهیت زن ارباب (نوع گشتار: دگر ارزشی)

در داستان دولت‌آبادی یکی از مؤثرترین شخصیت‌های داستان، عادلّه بیوه‌زن ارباب است؛ زنی میان‌سال که در جوانی به عقد ارباب پیر درآمده و از این‌رو نیازها و احساسات زنانه‌اش فروخورده و آماده برون ریختن است. او از صالح روی خوش ندیده پس جذب شخصیت قلندر و لوطی صفت غلام می‌شود. وقتی هم که فاجعه رخ می‌دهد، تمام تلاشش را می‌کند که از مهلکه بگریزد و مسئولیت هیچ اتفاقی را به گردن نگیرد (او پس از مرگ صالح که مستقیماً نتیجه تصمیم‌گیری اوست با وقاحت به روستا می‌رود و به خانواده مصیبت‌زده ترحم می‌کند). در فیلم اما با یک چرخش ماهیتی، این زن به زنی فرنگی بدل می‌شود.

تحلیل گشتار

عادلّه، مالک پنج‌ششم زمین و اختیاردار آن است، پس می‌تواند مستقیماً بر زندگی افراد قصه تأثیر بگذارد. میل زنانه او به تصاحب غلام هم انگیزه‌ای مؤثر و کارا برای تصمیم‌ش مبنی بر عوض کردن زارع زمین است. البته او گمان نمی‌برد که این تصمیم زنانه چنین فاجعه‌ای را باعث شود و خون انسانی را بر زمین بریزد. بنابراین پس از وقوع حادثه، در پی راه‌علاجی

بر می‌آید تا پایش را از مهلکه برون بکشد. با ژاندارم‌ها صحبت می‌کند و آن‌ها را می‌خرد تا به نحوی خون صالح را پایمال کند و غلام را نیز از خود می‌راند. یعنی تمام کنش‌ها و واکنش‌های او بر منطقی زنانه و انسانی بنا شده و در بستر داستان معنای خود را پیدا می‌کنند.

در فیلم، زنی فرنگی جای عادل را می‌گیرد. او فقط در سه صحنه حضور دارد (گفتگوی با صالح-گفتگوی با غلام- صحنه راهی کردن غلام پس از کشتن مسیب). هیچ دلیلی برای تصمیم خود مبنی بر انتقال زمین به غلام ارائه نمی‌دهد. از سوی دیگر، برای در اختیار قرار دادن جسم خدمتکار جانش به غلام هم دلیل توجیهی وجود ندارد. ظاهراً تنها دلیل حضور او در داستان علل فراداستانی و فراهم کردن زمینه تفسیرهای سیاسی و اجتماعی است. در واقع هدف کیمیایی به دست دادن زمینه‌ای برای نقد اجتماعی ایران معاصر و ارائه تصویری از حضور ظالمانه بیگانگان در این سرزمین است. اما ظاهراً داستان "اوسنه" چنین قابلیت ندارد. در سراسر داستان تنشی میان افراد قصه در جریان است که این تنش ماهیتی فرازمانی و فرامکانی دارد. منابع محدود و تلاش برای تثبیت خود به واسطه زمین دو طرف ماجرا را وامی‌دارد که با هم در افتند و -به ناچار- خون یکدیگر بریزند. زنی هم که در پی برآوردن حاجت‌های جسمانی و عاطفی خویش است از ابزار ثروت خود استفاده می‌کند تا کام دل برآرد. این زمینه کلی داستان است و واردکردن تصنعی و زورکی مدلول‌های فراداستانی نشان‌دهنده فهم نادرست فیلم‌ساز از مواد اولیه‌ای است که در دست گرفته است. ضمن این‌که اگر قرار است این شخصیت چنین تفسیرهای کلانی را باعث شود باید حضوری پررنگتر و سمبلیک‌تر می‌داشت. در حالی که او فقط نقش یک واسطه را دارد و در مسیر ماجراها تعیین و تشخیصی به دست نمی‌آورد تا بتواند بار معنایی که فیلم‌ساز بر دوشش نهاده را به مقصد برساند.

در واقع داستان دولت‌آبادی در مقام تحلیل روابط پیچیده ناشی از حضور عناصر خارجی و استعمار طبقه فرودست اجتماع ایران توسط خارجی‌ها نیست. البته افزودن این ابعاد تفسیری بر داستان با بهره‌گیری از شخصیت‌های نمادین در فیلم به خودی خود مورد ایراد نیست، بلکه نحوه غنی‌سازی بعد تفسیری متن، در فیلم ناموفق و دم‌بریده است.

۴.۷ تغییر ماهیت غلام (نوع گشتار: دگر ارزشی)

شخصیت غلام در فیلم همان نقشی را دارد که در داستان داراست؛ اما برخی تغییرات به ظاهر بی‌اهمیت (اما کاملاً بنیادی و ماهوی) هستند که خواننده/بیننده را متقاعد می‌سازد که غلام فیلم با غلام داستان از بن متفاوت است. این تغییرات ماهوی شخصیت او را دگرگون ساخته و در پی خود جهان داستان و فیلم را نیز کاملاً متفاوت و بیگانه از یکدیگر می‌سازد.

تحلیل گشتار

غلام در داستان قطب منفی داستان را تشکیل می‌دهد؛ اما یک آدم بد کلیشه‌ای و قالبی نیست. برخی عناصر داستان ما را متقاعد می‌کنند که او را یک قربانی شرایط بدانیم. دولت آبادی خود در توصیف این شخصیت می‌نویسد:

این غلام نه یک "مرد بد" مطلق است، بلکه او قبل از هر عنوانی آدم است... او خود پیچیدگی‌های زندگانی خود و علائق خود را دارد. معشوقه‌ای دارد که پس از کشتن صالح و فرار ناگزیر خود، موتورسیکلتش را به این معشوقه واگذار می‌کند و می‌رود. دوست پیری دارد که دالان‌دار کاروانسراست، با او دمخور است و حکم پدر و فرزند را با هم دارند. غلام از همه به خود نزدیکتر خروسی دارد که به آن عشق می‌ورزد... خروس، معشوقه و رفیقش خالو را دوست دارد و حتی پس از اینکه قصد می‌کند زمین عادل را به اجاره خود بگیرد شبانه به خانه باباسبحان می‌رود و با پیرمرد و پسرهایش به گفتگو می‌نشیند، پس مایل است موضوع را بی‌مرافعه برگزار کند (به نقل از قوکاسیان، ۱۳۶۴: ۳۰۰).

در فیلم این شخصیت دچار تغییرات جدی شده که این تغییرات غالباً در دایره گشتار دگرارزشی طبقه بندی می‌شود؛ یعنی برخی جنبه‌های انسانی او در فیلم بدل به کنش‌های رذیلانه صرف و بی‌دلیل شده است. غلام در فیلم در روستا زندگی می‌کند؛ پس عنصر آوارگی و بی‌خانمانی او که بی‌قراری و بی‌تابی او را منعکس می‌کند حذف شده است. در داستان در توصیف غلام می‌خوانیم:

... دائماً از خودش می‌گریخت. از اینجا به آن‌جا، از آن‌جا به اینجا. در هیچ جا بند نمی‌شد. نه مرد ده بود و نه آدم شهر... نیشابور، بلوک باشتین، حاجاباد، طبس، سرولایت و کلات نادری را پا می‌زد و باز برمی‌گشت به حاشیه خیابان کاشمر و کنار اجاق خالو (دولت‌آبادی، ۱۳۴۷: ۳۶).

اما در فیلم هیچ نشانی از این آوارگی نیست. او در روستا ساکن است؛ ضمنا دارو دسته ای دارد در اطراف خود که گوش به فرمان اویند. گویا یک طبقه شرور را رهبری می کند که فقط در پی شرّ می گردند و هیچ مروتی ندارند. او فاقد روابط جنسی سالم و انسانی است. ارتباط او با خدمتکار ارباب هم بدون هیچ زمینه سازی رخ می دهد و گویا فقط یک ارتباط نامشروع مادی است (او حتی پس از جنایت هم به سراغ دخترک می رود و با او همبستر می شود، گویا هیچ اتفاقی نیافتاده است). شکنجه صالح را هم نه از سر اجبار و ترس از مرگ خود، بلکه از سر شرارت محض و به وحشیانه ترین شکل ممکن انجام می دهد.

همه این ها از غلام یک "آدم بد" مطلق می سازد؛ یعنی فروکاست تقابل دوگانه صالح/غلام به جنگ سطحی خیر مطلق/شر مطلق. در اینجا شخصیت غلام، سیاه مطلق است و باعث می شود شخصیت صالح هم سفید مطلق باشد. این چنین تقسیم بندی مطلق نمی تواند قانع کننده و برانگیزاننده همدلی مخاطب باشد؛ زیرا کارگردان قبل از همه و به جای همه تصمیم گرفته و جای شک و شبهه هم باقی نگذاشته است. قضاوت دیگری در کار نیست. شق دیگری برای ماجرا وجود ندارد و گناهکاران به واسطه افراط خود در بدکاری به سزای عمل خود می رسند.

۵.۷ تغییر ماهیت صفیه کنیز عادلّه (نوع گشتار: دگر ارزشی)

در داستان دولت آبادی، عادلّه، زن ارباب، کنیزی دارد پیا به سن گذاشته که هم پیغام رسان عادلّه است و هم زمینه ساز روابط و کنش های او. در فیلم این شخصیت به زنی جوان تغییر یافته که هیچ نقشی ندارد جز آن که کنش جنسی میان ارباب و رعیت را بر دوش بکشد و همبستر غلام شود. به تعبیر دیگر، این شخصیت در فیلم به یک سوژه جنسی تبدیل شده است. غیر از این وجه، نقش عمده دیگری برای او تصور نمی شود.

تحلیل گشتار

در واقع تغییر این شخصیت یکی از اساسی ترین وجوه تفاوت و تمایز دنیای فیلم و داستان است و باید آن را در امتداد تغییر ماهوی عادلّه و غلام بررسی و ارزش گذاری کرد. در داستان، کنش های فراوانی از صفیه مشاهده می شود. او در پی غلام می رود و مقدمات دیدار خصوصی عادلّه و غلام را فراهم می کند. پس از آمدن غلام، با زیرکی و وقت شناسی خانه را خالی می کند تا آن دو به مراد دل خود برسند. وقتی صالح به دیدار عادلّه می آید، به

نحوی زمینه‌چینی می‌کند که این دیدار به چیزی بیشتر از یک ملاقات سرپایی نیانجامد. در واقع به گونه‌ای رفتار می‌کند که صالح در این خانه تحقیر شود (او چنان برخورد می‌کند که صالح در هشتی خانه بماند و اجازه ورود به فضای اصلی منزل اربابی را نیابد). در پس فاجعه نیز همراه عادل به روستا می‌رود تا ننگ‌این حادثه را از دامان ارباب خود بشوید. دولت‌آبادی در تفسیر خود از این شخصیت می‌نویسد: "او پیرزنی است بازمانده دوران سیادت این خانواده که دیگر جزء عمده زندگانی عادل است. او خویشاوند و محرم عادل است" (به نقل از قوکاسیان، ۱۳۶۴: ۳۰۴).

در فیلم این شخصیت دچار دگر انگیزی شده و به شخصیتی فرعی، فاقد هویت و فاقد کنش بدل شده است. در سه صحنه حضور دارد. در گفتگوی صالح و زن ارباب فقط او را به خانه راه می‌دهد و از صحنه بیرون می‌رود. در دو صحنه دیگر هم مطلقاً سوژه جنسی است و فقط اندام خود را جلوی دوربین عرضه می‌کند. در هر سه صحنه دیالوگ خاصی (به جز احوالپرسی‌های معمول) ندارد و هیچ کنشی با شخصیت‌های داستان برقرار نمی‌کند. حکمت تعویض لباس او مقابل دوربین هم جز ایجاد جذابیت‌ظاهری هیچ چیز دیگر نیست.

تحول او در راستای همان تغییر ماهوی غلام و عادل ارزیابی می‌شود. یعنی همان‌طور که تغییرات آن‌ها منجر به فروپاشی تعادل جهان قصه شده، این شخصیت نیز وزن خود را از دست داده و به شخصیتی زائد و معلق بدل شده است.

۶.۷ تغییر ماهیت مسیب (نوع گشتار: ارزش‌گذاری مکرر)

در داستان نشانه‌های آشکاری وجود دارد که سن مسیب را کم و او را نوجوانی در آغاز دوران گذار به جوانی نشان می‌دهد. در فیلم این شخصیت دچار تغییر ماهوی شده است. هم سن او بالا رفته و هم جایگاه او در خانواده از نوجوانی نورسیده به جوانی در آستانهٔ پدر شدن تغییر یافته است. همچنین کنش‌های او در فیلم افزایش یافته و بخشی از بار عاطفی و دراماتیک قصه را به دوش می‌کشد. برای مثال مرگی شهادت‌گونه نصیب او می‌شود. این گشتار از نوع گشتار دگرارزشی و در نوع ارزش‌گذاری مکرر ثبت می‌شود. یعنی این شخصیت در بیش‌تر متن غنی‌تر شده و انگیزه‌هایی والاتر به او تخصیص یافته است.

تحلیل گشتار

مسیب در داستان نوجوان است. وقتی صالح به پدر گله می‌کند که چرا برای آب آوردن به سر حوض می‌رود، می‌گوید: "حالا آگه شوکتیم نمیخوای بره سر حوض به مسیب می‌گم

غروب به غروب دو تا کوزه آب بیاره. اون هنوز جره‌س. عیب نداره" (دولت‌آبادی، ۱۳۴۷: ۱۶). در عین جوانی، کاری و توانمند است. صالح در وصف او می‌گوید: "مسیب ماشالله جای دو تا مرد کار می‌کنه" (همان، ۱۷)؛ اما اهل تدبیر و دورنگری نیست. با غلام که بزرگ‌تر و زورمندتر از اوست درمی‌افتد و نمی‌تواند تنازع پیش‌آمده را به مدد عقل و حکمت رفع و رجوع کند. عشق او به قدرت‌نمایی، بی‌تدبیری او در منازعات با غلام و تقلایش برای برتری‌یافتن بر او و دماغش را به خاک مالیدن همه از او شخصیتی شناسنامه‌دار می‌سازد. در فرجام داستان هم وقتی صالح به قتل می‌رسد، او نمی‌تواند این مصیبت را تحمل کند و از شدت فشار وارده (و نه بر اثر ضربه ای خودخواسته مثل آن‌چه در فیلم اتفاق می‌افتد) دیوانه می‌شود. در ادامه، شرایطش آن قدر بحرانی می‌شود که مردم او را به چشم دیوانه‌ای زنجیری و خطری بالقوه می‌بینند:

چشم هیچ‌کس تا صبح نخوابید. همه از بابت مسیب و بیلی که دستش بود دل می‌زدند. و هر کس، ته دلش منتظر اتفاقی بود. همه در خانه‌هایشان را از تو قفل کردند، بچه‌هایشان را چفت خودشان خواباندند و یک چشمشان را بیدار گذاشتند (همان، ۱۵۲).

مرگ او هم به واسطه همین حالت‌های مجنون‌وار اتفاق می‌افتد. مرگی که هیچ افتخار و ویژگی خاصی در آن دیده نمی‌شود. حتی می‌توان آن را به نوعی خودکشی محسوب کرد: "و می‌گفتی کمر به خفه کردن خودت بسته است" (همان، ۱۶۲). اما در فیلم او به مردی جوان و خوش‌سینما، عاقل و اهل حساب و کتاب تبدیل شده است. اولین مواجهه ما با او در قهوه‌خانه است وقتی دارد خود را اصلاح می‌کند (نمادی از توجه به خود و سربراهی و تمیزی) و دارد بر سر معامله زمین با یکی از اهالی روستا چانه می‌زند و قیمت را بالا و پایین می‌کند (دقیقه ۱۴). همچنین او مردی است عاشق‌پیشه و خانواده‌دار که در آستانه پدر شدن است. یعنی از این منظر جای او و صالح عوض شده و بعضی ویژگی‌ها و انگیزه‌های مثبت صالح در داستان به او منتقل شده است. همچنین در پایان داستان، به جای صالح اوست که می‌میرد، مرگی در مظلومیت که کم از شهادت ندارد. جماعت اشقیا دوره اش می‌کنند و بدترینشان او را با ضربه‌ای غرق به خون می‌کند. او در حالی که خون از گلویش فوران می‌کند بر روی زمین تلو تلو می‌خورد و در آغوش برادر، که دیر به معرکه رسیده، جان می‌دهد (دقیقه ۶۶).

غنی‌سازی شخصیت مسیب به هر دلیل صورت گرفته باشد (مثلاً برای معرفی بازیگر جوان و خوش‌سیمایی مثل فرامرز قریبیا یا پررنگ کردن جنبه قلندری و تنهایی شخصیت صالح با بازی بهروز وثوقی) منجر به به هم خوردن منطق تقابل دوگانه داستان شده است. در داستان دو شخصیت هم‌وزن و هم‌سن در دو قطب ماجرا قرار دارند که دلایل اختلافشان کاملاً روشن و پذیرفتنی است. تقابل صالح و غلام (حالا یا بر سر شوکت یا تملک زمین) چنان منطقی و باورپذیر است که به تمام تنازع‌های داستان معنا می‌بخشد. اما بزرگتر شدن مسیب در حکم به هم خوردن تعادل جهان قصه و از بین رفتن یک تقابل دوگانه بسیار ضروری می‌باشد.

۷.۷ تغییر ماهیت و جایگاه مردم (نوع گشتار: دگر ارزشی)

در داستان "اوسنه‌باباسبحان" مردم حضور پر رنگی ندارند. فقط در چند صحنه می‌آیند و نقششان هم پررنگ نیست. اما روایت سینمایی عامدانه بر نقش آن‌ها تأکید می‌کند و از این رهگذر می‌کوشد زمینه تفسیرهای برون‌متنی را فراهم کند.

تحلیل گشتار

داستان "اوسنه" داستان شخصیت محور است که در آن تمرکز نویسنده بر روان‌کاوی شخصیت‌ها و کنکاش و دقت در روابط و ریشه‌یابی تنازع رخ داده میان آن‌هاست. بدیهی است در این رویکرد تمام مؤلفه‌های داستان فقط زمانی به کار می‌آیند که بتوانند این تضاد و سایه‌روشن میان دو قطب اصلی (صالح/غلام) را شدت و ضعف بخشند و آن را تفسیر کنند. مهم‌ترین صحنه‌ای که مردم روستا در آن نقش‌آفرینی می‌کنند صحنه نزاع اول برادران با غلام پس از رو شدن ماجرای اجاره زمین است. در این صحنه مردم روستا با پیش‌کشیدن موضوع شیرینی دادن غلام بابت اجاره زمین زمینه دعوی میان دو طرف را فراهم می‌کنند. در واقع آن‌ها هیچ قصد از پیش تعیین شده‌ای ندارند و شاید کمی شیطنت یا بیکاری و بی‌حوصلگی باعث می‌شود آن‌ها اسباب چنین برخوردی را فراهم آورند. در این صحنه شخصیت‌ها به ترتیب شامل قلی‌لنگ (صاحب مغازه بقالی)، مدیوسف، امان‌الله، قاسم، کربلایی‌نوروز، یاور، حسن بلخی و کاظم حلوائی هستند که یک به یک سخنی می‌گویند و بلافاصله گم می‌شوند. در واقع همه آن‌ها چیزی بیش از یک اسم نیستند و هیچگونه تعیین و تشخیصی ندارند. بعد هم که شعله دعوا سر می‌گیرد:

با اولین کلامی که میان صالح و غلام گذشت، آدم‌های جلو دکان قلی لب بستند و به انتظار پیش‌آمدی گوش شدند. مخصوصا بچه‌ها و نوحاسته‌ها. آنها انگار دلشان برای یک جور شرنگ تنگ شده بود. گوش‌ها را تیز کرده و چشم‌ها را به لب‌های صالح و غلام دوخته بودند و حالت تماشاگرهای "خروس دعوا" را داشتند (دولت‌آبادی، ۱۳۴۷: ۲۴).

اما همین که جنگ در می‌گیرد، مردم دخالت کرده و از بروز فاجعه جلوگیری می‌کنند: "جمعیت با سینه و شان‌هایشان بین پسرهای باباسبحان و غلام ستون کشیده بودند" (همان، ۲۵)

اما در فیلم حضور مردم حضوری غالباً منفی است. به تعبیر دیگر، در این‌جا مردم توده‌ای منفعل هستند و همین انفعال آنها در مقابل ظلمی که پیش چشمشان به صالح و برادرش می‌رود سزاوار شدیدترین نکوهش‌هاست. در صحنه‌ای که غلام شتری را قربانی می‌کند (که این صحنه مطلقاً در داستان وجود ندارد) مردم را می‌بینیم که با ظرف‌های خود در صفی طویل ایستاده‌اند تا گوشت قربانی دریافت کنند؛ بی‌آن‌که توجه کنند این شتر را غلام قربانی می‌کند و او شخصیتی محترم و دوست‌داشتنی نیست. در همین جا و به محض این‌که دعوی میان قطب خیر (صالح و مسیب) و قطب شر (غلام و آدم‌هایش) رخ می‌دهد و نظم به هم می‌ریزد، مردم وحشیانه به لاشه شتر حمله می‌برند و درنده‌وار آن را پاره‌پاره می‌کنند. بی‌توجه به آن‌که چند قدم آن طرف‌تر آدم‌های خوب دارند کتک می‌خورند و زیر دست و پا می‌مانند. گویا برای این مردم گرسنه فقط گوشت قربانی مهم است و سیرکردن شکم؛ نه دفاع از فضیلت و مردانگی و تحریم قساوت و پلشتی. پس از کشته‌شدن مسیب، مردم بی‌آن‌که هیچ کمکی بکنند در پی جنازه راه می‌افتند و بر در و دیوار خانه باباسبحان تجمع می‌کنند تا مثل تماشاچیان بی‌درد به فاجعه‌ای که رخ داده بنگرند. در هنگام دفن مسیب هم منفعلانه تماشا می‌کنند و همین صالح را برمی‌آشوباند تا با بیل فراریشان دهد و آنها را "گوشت شتر خور" خطاب کند. همه این تصویرسازی‌ها در نمای پایانی فیلم به اوج می‌رسد که در حکم بیانیه آخر فیلم‌ساز است. صحنه‌ای که گله‌ای گاو را در حال خروج از زیر طاق روستا نشان می‌دهد. مشخص است که مراد فیلم‌ساز از گله گاو چیست و این صحنه چنان تراکم معنایی در ذهن ایجاد می‌کند که ماهیت فیلم را یکباره دگرگون ساخته و آن را به خشم‌نامه اجتماعی‌کیمیایی بدل می‌کند؛ یعنی با همین صحنه پیام فیلم منحرف می‌شود و از تنازع بر سر خاک و زمین، به خفتگی و خماری یک جامعه می‌رسد

که ظلم را می‌بیند و دم بر نمی‌آورد و با سکوت خود پای برگه ظلم را امضا می‌کند. بدیهی است که این تفسیر شخصی‌گرایانه از داستان است که با نیمه اول فیلم هم‌خوانی ندارد و دویارگی و گسیختگی جهان اثر را موجب می‌شود.

۸.۷ اضافه کردن رابطه عاشقانه باباسبحان و صدیقه‌گدا (نوع گشتار: ارزش‌گذاری مکرر)

در داستان هیچ نشانه‌ای از رابطه‌ای خاص میان باباسبحان و صدیقه‌گدا وجود ندارد. اما در فیلم صحنه برخورد میان صدیقه‌گدا و باباسبحان به نحوی برگزار می‌شود که بیننده را متقاعد کند آنها از رابطه‌ای نافرجام در گذشته سخن می‌گویند.

تحلیل گشتار

باباسبحان در داستان دولت‌آبادیمردی است محترم که با آبرو و عزت به پیری رسیده و اکنون دو فرزند او از اعتبار و خوش‌نامی او بهره می‌برند. اما در مقابل نویسنده تأکید دارد صدیقه‌گدا را شخصیتی کم‌اهمیت و از لحاظ اجتماعی بی‌ارزش جلوه دهد؛ شخصیتی که بی‌اعتباری و حقارت او، بعد تحقیرآمیز زندگی غلام را نیز برجسته‌تر می‌کند. صدیقه‌گدا "مثل شغالی که دندان‌هایش ریخته باشد روز را شب می‌کرد". او مدام از بابت مادرش تحقیر می‌شود. وقتی برای صالح رجز می‌خواند، صالح لبخندزنان می‌گوید: "بگو به جای این رجزها برو یک بز بخر ببند در لانه مادرت که شب و روز با پیاله سفالی در خانه‌های مردم را برای یک چکه ماست از پاشنه درنیارود" (دولت‌آبادی، ۱۳۴۷: ۳۷). باباسبحان آن‌جا که می‌خواهد میان پسرانش با غلام را صلح و صفا دهد غلام را "پسر صدیقه کربلایی غلامعلی" (دولت‌آبادی، ۱۳۴۷: ۷۳) صدا می‌زند، اما همان‌جا مسیکه آشکارا با او از در خصومت درآمده به عمد به او می‌گوید: "پسر صدیقه‌گدا، تو می‌خواهی زمین ما را صاحب شی؟" (دولت‌آبادی، ۱۳۴۷: ۷۱) یعنی مادر غلام را به همان‌عنوانی صدا می‌زند که به آن شهره شده است. باباسبحان که برای حل مسالمت‌آمیز ماجرا به هر دری می‌زند، به سراغ مادر غلام می‌رود. در آن دیدار کوتاه باباسبحان از غلام گله می‌کند و صدیقه نیز ساکت گوش می‌دهد. دست آخر و وقت رفتن باز به رسم‌گدایی "یکی دوسیرقند و نیم مثقال چای" از باباسبحان‌طلب می‌کند. تمام ارتباط میان آن دو به همین حد خلاصه می‌شود.

اما در فیلم نشانه‌های آشکاری از یک رابطه قدیمی و خاص میان این دو حکایت می‌کند. در اولین دعوای میان مسیب و غلام، وقتی صالح او را برای دریافتن با غلام شماتت می‌کند، می‌گوید: "اون زنجیر رو بذار کنار و اینقدر به پسر صدیقه گدا بند نکن" (دقیقه ۱۹). باباسبجان بلافاصله به او اعتراض می‌کند که: "با مادرش چیکار داری" (همان). اما آشکارترین نشانه‌ها وقتی است که باباسبجان به دیدار صدیقه گدا می‌رود. یعنی همان صحنه‌ای که در داستان بدون جزئیات خاصی برگزار می‌شود. در این جا صدیقه به باباسبجان حرف‌هایی می‌زند که در داستان نیست. برای مثال می‌گوید "برای پسرت عروسی گرفتی و مارو نگفتی. عروسی خودت که ای... "بعد با شرم سرش را پایین می‌اندازد و باباسبجان هم از او رو برمی‌گرداند، اما بلافاصله با لحنی توجیه‌گرانه می‌گوید: "می‌دونی هر چی قسمت باشه همون می‌شه. هرکسی یه پیشونی‌نوشتی داره" (دقیقه ۶۶). چند ثانیه بعد وقتی بابا می‌خواهد به صدیقه توتون بدهد، دست‌هایشان با هم تماس پیدا می‌کند و روی هم می‌ماند. دوربین هم با تأکید و در نمایی نزدیک این تماس شرم‌آلود را نشان می‌دهد. بلافاصله باباسبجان می‌خواهد صحبت را به غلام بکشاند و می‌گوید: "راستی می‌خواستم درباره پسرت غلام صحبت کنم". اما صدیقه بی هیچ پیش‌زمینه‌ای می‌گوید: "باید یا صالح یا مسیب پسر من بودند نه غلام." باز هم باباسبجان با شرم و فاصله می‌گوید: "حرف گذشته‌ها رو زن، گذشته‌ها گذشته" (دقیقه ۴۸). همه این کنش‌ها و واکنش‌ها، گفتگوها، میمیک‌چهره‌ها و زوایا و تأکیدهای دوربین ما را متقاعد می‌کند که با رابطه‌ای قدیمی و فروخورده روبرویم. اما این رابطه از کجا آمده؟ چه نسبتی در جهان داستان دارد؟ قرار است به چه کار آید؟ شاید کارگردان با خلق این رابطه می‌خواهد جنگ میان غلام و پسران باباسبجان را رنگی دیگر زند و نوعی برادری نانوشته را میانشان تثبیت کند. اما با توجه به شخصیت یک‌بعدی غلام و بی‌توجهی به ریشه‌های دیگر ماجرا این رابطه را بی‌معنا و ناکارآمد کرده است. ضمناً قبل و بعد از این صحنه، هیچ جای دیگر برخوردی میان این دو نفر پیش نمی‌آید تا از رابطه ایجادشده نکته بدیعی در روند داستان خلق شود. پس آنچه ایجاد شده زائد و بی‌ربط و نامتوازن است.

۹.۷ حذف برخی شخصیت‌ها (نوع گشتار: کمی - کاهشی)

کیمیایی در فیلم برخی شخصیت‌ها را به شکل کامل حذف کرده است. عسگر مدیوسف، اسکندر کولی، خالو (رفیق غلام)، آدم‌های روستا و مادر شوکت.

تحلیل گشتار

بدیهی است محدودیت‌های روایت سینمایی حذف برخی جزئیات را ناگزیر می‌سازد. در واقع فیلم‌ساز خوب، با درک محدودیت‌های زمانی و مکانی خود، فضای داستان را می‌پیراید و روایت سرراست خود را خلق می‌کند. از این نظر حذف برخی جزئیات مثل حذف اسکندر کولی و صحنه جنگ خروس‌ها یا صحنه مرگ صدیقه‌گدا سنجیده و منطقی ارزیابی می‌شود.

اما حذف یک شخصیت کلیدی ماجرا یعنی عسگر مدیوسف (نوجوانی که تا به آخر در کنار باباسبحان می‌ماند و او را تنها نمی‌گذارد) بر فضای عاطفی فیلم و تصویر تنهایی باباسبحان در پایان فیلم تأثیرگذار است. دولت‌آبادی خود در توصیف شخصیت عسگر می‌نویسد:

یکی از عزیزترین شخصیت‌های داستان... است که عمری کمتر از پانزده سال دارد و در تمام طول داستان در حکم نخ و سوزنی است که وقایع را به هم می‌دوزد و پیوند می‌زند... و هموست غم‌خوارترین یار و همراه باباسبحان (به نقل از قوکاسیان، ۱۳۶۴: ۲۸۷).

این شخصیت در فیلم حضور ندارد. فقط در صحنه ماقبل پایانی جوانی روستایی به سراغ باباسبحان می‌آید و محل اختفای غلام را لو می‌دهد. صالح هم به سراغ غلام می‌رود و او را می‌کشد (دقیقه ۹۰). یعنی یک شخصیت تأثیرگذار داستان تا حد یک خبرچین تقلیل می‌یابد که باید در صحنه ای بیاید و به صورت قراردادی خبری را بدهد و برود. بی آن‌که خود در روند داستان نقشی به عهده بگیرد و باری عاطفی یا دراماتیک را بر دوش بکشد. این حذف نه تنها روند داستان را روان و متقن نکرده بلکه به کاهش بار معنایی داستان انجامیده و فهم مخاطب را از داستان مخدوش می‌کند.

همچنین مادر شوکت یکی از نقش‌های حاشیه‌ای داستان را بر عهده دارد که در نیمه دوم اهمیت می‌یابد؛ یعنی وقتی پس از مرگ صالح می‌آید و جهیزیه دخترش را از خانه مصیبت‌زده باباسبحان می‌روبد و می‌برد. گویا نشانه‌ای است از زوال روابط و شکسته شدن همه بندهایی که اهل دو خانه روستایی را به محکم‌ترین شکل ممکن به هم پیوند می‌زده است. همو بی آن‌که بداند ریشه ماجرا کجاست با عاقله از سر معامله در می‌آید و یک دانگ سهم دختر خود را به ارباب می‌فروشد. در این حرکت این فرد با حقارتی که در تمام زندگی کشیده (به یاد بیاوریم که او زنی است که در خانه‌های مردم روستا کلفتی می‌کند)

در پی آن بر نمی‌آید که ریشه ماجراها را دریابد و بیاندهد که این فاجعه از کجا بر سر او و دخترش آوار شده است. نمونه‌ای از زنان روستایی که ظلم‌پذیرند و از آینده خود نامطمئن. اهل مبارزه نیستند و فقر و خشونت جامعه آنها را تا حدی قسی و بی رحم بار آورده است. دولت‌آبادی در توضیح این شخصیت می‌نویسد: "این زن در نظر من یعنی نشانه‌ای از بیوه زن فقیر روستایی که برای جستن روزی خود با خواری و زاری بر هر زحمت و مشقتی گردن می‌گذارد تا بتواند در دهن بدگویان را بسته بدارد" (همان، ۲۹۸) اما در فیلم این شخصیت فقط در یک صحنه می‌آید و می‌رود؛ بی آن‌که اثر خاصی از خود بر جای بگذارد. بدیهی است حذف این شخصیت به منزله حذف یکی از وجوه معنایی داستان است و به سبک‌شدن و تهی‌شدن بیشتر فیلم می‌انجامد. ضمن اینکه بازی بازیگر این نقش چنان تصنعی و فارغ از بار دراماتیک است که خود به عاری‌شدن و سبکی این شخصیت کمک می‌کند.

۱۰.۷ اضافه کردن برخی حوادث و شخصیت‌ها (نوع گشتار: کمی - افزایشی)

کیمیایی برخی شخصیت‌ها و حوادث را نیز به داستان اضافه کرده است. دار و دسته غلام در داستان حضور ندارند. صحنه ذبح شتر نیز در فیلم اضافه شده است. زنده به گور کردن صالح در خاک زمین، کشته شدن غلام به دست صالح، قتل مسیب به دست غلام نیز از حوادثی است که در داستان اضافه شده است.

۱.۱۰.۷ اضافه کردن حوادث

تحلیل گشتار

آنچه کیمیایی به داستان دولت‌آبادی اضافه کرده به دلایل مختلف بوده است. اما همه آنها را در زیرمجموعه ضرورت‌های سینمایی می‌توان دسته‌بندی کرد. تمام صحنه‌های ذکر شده در بالا از لحاظ پرداخت سینمایی در شکلی درست و منطبق با اصول سینما تنظیم شده است. صحنه پر ضرباهنگ ذبح شتر معنای تمثیلی بسیار قوی دارد، وقتی میزانشن کارگردان به گونه‌ای تنظیم شده که صحنه تئاتری را مجسم می‌کند که مردم منفعل و گرسنه ناظر نمایش هستند. بازیگران نمایش غلام و دار و دسته اش هستند که شتری را در نهایت قساوت سلاخی می‌کنند. گویا این شتر نمادی است از زمین یا پسران باباسبحان که در پیش چشم مردم منفعل سر بریده می‌شوند (به یاد بیاوریم که کارگردان حرکت دوربین را به نحوی

طراحی می‌کند در یک چرخش طولانی سر بریده شتر که بر دار شده با پسران باباسبحان در یک قاب قرار می‌گیرند و به نوعی یکی می‌شوند (دقیقه ۳۵). در واقع این صحنه پیش‌زمینه فاجعه ای است که در راه است.

همچنین صحنه زنده به گور کردن صالح که غیر از اجرای قوی و تأثیرگذار آن، باز هم معنایی تمثیلی به داستان می‌بخشد. یعنی اوج پیوستگی صالح را با خاک و زمین به نمایش می‌گذارد. این کنش در جهان داستان منطقی جلوه می‌کند و کارگردان به هدف خود از خلق این صحنه دست یافته است. صحنه کشته‌شدن غلام نیز با معنایی نمادین همراه است. وقتی صالح غلام را به پای همان داربستی می‌کشاند که غلام لاشه شتر سلاخی شده را به آن آویزان کرده بود (شاید نمادی از پیکر در خون غلتیده مسیب) گویا عدالت را به درست‌ترین شکل خود اجرا می‌کند و قاتل را بر همان جایی آویزان می‌کند که پیکر بی‌گناهی پیش از آن بر دار شده بود. همه این تحلیل‌ها نشان می‌دهد که گشتارهای افزایشی فیلم از منطقی درست تبعیت می‌کنند که به افزایش ضرباهنگ فیلم و برساختن جهان داستان یاری می‌رساند.

۲.۱۰.۷ اضافه کردن شخصیت‌ها (دار و دسته غلام)

تحلیل گشتار

این شخصیت‌ها به هیچ عنوان در داستان حضور ندارند. حضور آنها ضمن این که شخصیت غلام را سطحی می‌کند، کنش‌ها و تنازع‌های فیلم را هم تا حد درگیری‌های بی‌منطق و سطحی فرومی‌کاهند. این شخصیت‌ها تعین و تشخیص ندارند. انگیزه‌هایشان نامعلوم می‌ماند. دیالوگ ندارند. روابط فردی و جمعی آنها مشخص نمی‌شود. حضور آنها تغییر ماهیت غلام را تشدید می‌کند و به سطحی شدن و رذالت قالبی او منجر می‌شود. بنابراین این طیف که به فیلم اضافه شده و در طبقه‌بندی گشتار کمی افزایشی قرار می‌گیرند، انتخابی معقول و منطقی محسوب نمی‌شوند و جهان داستان را با حضور خود مشوش می‌کنند.

۱۱.۷ جایگزینی موتور با ماشین (نوع گشتار: دگرارزشی)

یکی از عناصر داستان که در فرایند اقتباس دچار تغییر ماهوی شده وسیله نقلیه‌ای است که بخشی از شخصیت غلام را تشکیل می‌سازد. او در داستان موتورسیکلتی دارد که تنها سرمایه اوست. در داستان این وسیله به اتومبیل زن ارباب تغییر یافته است.

تحلیل گشتار

در داستان دولت‌آبادی به صراحت و تکرار بر وسیله نقلیه غلام تأکید می‌کند. او موتوری دارد که با آن از این جا به آن جا می‌رود:

فکر کرد به عطاری شمس برود و برای زخم سر لاله مرهم بگیرد و بعد به کاروانسرا برود و موتورسیکلتش را سوار شود و سر به راه گورستانی بگذارد. به رباط؟ نه. او در رباط و میان مردم رباط کمتر بند می‌شد. یک ساعت-کمتر یا بیشتر می‌ماند-چانه می‌زد و بعد روی موتورش می‌پرید و رو به شهر (دولت‌آبادی، ۱۳۴۷: ۳۵)

همین عبارات، وجهی از روحیه و زندگی غلام را عیان می‌کند که همان آوارگی و بی‌تابی اوست، او در جایی بند نمی‌شود، چونان که گمشده‌ای باشد سر به بیابان می‌گذارد و بی‌هدف و بی‌مقصد به طرفی می‌راند. در تحقق این حس وسیله نقلیه او نقشی کلیدی بر عهده دارد. موتور در روزگار معاصر وسیله‌ای است مانند اسب راهوار بیابان. وسیله‌ای است (عموماً) یک نفره که سوخت زیادی مصرف نمی‌کند. در هر مسیری چه سرآشویی کوه و چه سینه دشت به کار می‌آید. در بافت فرهنگی روستا، داشتن آن تشخیص خاصی برای فرد به ارمان نمی‌آورد اما نشانه‌ی تمول نیست. محدودیت‌های اتومبیل را برای نگهداری ندارد. هرجایی می‌شود نگهش داشت (مثل اسب) و در هر معبر تنگی جای می‌گیرد. بنابراین داشتن موتور جنبه‌ای از فرایند شخصیت‌پردازی غلام محسوب می‌شود. حتی در روند داستان صدای این موتور شنیده می‌شود. پس از چاره‌جویی بی‌نتیجه صالح در پیش‌کدخدا او برمی‌خیزد که برود اما: "صدای موتورسیکلت غلام فسنقری او را سر جایش نشانده" (همان، ۸۹). این حضور بی‌موقع غلام که با صدای موتور اعلام می‌شود در حکم آغاز نبردهای رودرروی غلام با برادران است. گویا صدای این موتور شیبه شوم مرکبی است که صدای پایش پیش‌درآمد وقوع فاجعه است. در صحنه‌ای که غلام با غیظ و خشم به سراغ مادر می‌رود تا بعدتر او را در بیابان هولناک رها کند، موتور جان می‌گیرد و چونان جلادی پشت در خانه صدیقه‌گدا می‌نشیند: "غلام زیر بغل‌های مادرش را گرفت و از در بیرون برد. موتورسیکلتش کنار گودال منتظر ایستاده بود" (همان، ۱۰۲) پس از بروز فاجعه، موتورسیکلت به وصیت مالی غلام بدل می‌شود که باید به معشوقه غلام سودی برساند: "خالو، این موتور به تو سپرده، اگه تا شش ماه نیومدم یه جوری آبش کن و پولش رو بده به کوکب بلوچ" (همان، ۱۲۴)

اما در فیلم این وسیله با این کارکرد معنایی پربار به اتومبیل تبدیل شده است. آن هم اتومبیل اربابی که ظاهراً در حیاط خانه آن زن فرنگی در حال خاک‌خوردن است. زن ارباب این وسیله را در اختیار غلام می‌گذارد و او آن را از نو می‌شوید و سر و سامان می‌دهد و به راهش می‌اندازد. زن ارباب از بالا بر این صحنه نظارت می‌کند، در حالی که چند زن روستایی در حال بافتن فرش (یا گلیم) هستند و صدای نقشه‌خوانی آنها در پس‌زمینه صحنه جاری است. گویا برون‌آمدن این ماشین در حکم هجوم عنصر بیگانه به سنت جاری مردم است. اما همان‌طور که در بخش‌های پیشین اشاره شد چنین گشتاری جایگاه خود را در جهان داستان نمی‌یابد و در کنار تغییر ماهیت غلام و سایر گشتارهای مرتبط به این موضوع به از هم گسیختگی جهان داستان منجر می‌شود.

۸. نتیجه‌گیری

نتایج حاصل از گشتارهای بالا در جدول زیر طبقه‌بندی می‌شود:

نوع گشتار	تعداد	درصد از کل
انگیزشی-دگرارزشی	۶	۵۰٪
انگیزشی-ارزش‌گذاری مکرر	۴	۳۴٪
کمی-کاهشی	۱	۸٪
کمی-افزایشی	۱	۸٪

جدول بالا نشان می‌دهد که در برگردان سینمایی بیش از ۵۰ درصد گشتارها از نوع انگیزشی-دگرارزشی می‌باشد؛ یعنی کیمیایی در برخورد با داستان دولت‌آبادی به تغییر ماهیت افراد و انگیزه‌هایشان توجه فراوان نشان داده است. بدیهی است چنین رویکردی به تفاوت ماهوی جهان داستان و جهان فیلم منتهی می‌شود.

حال باید دید این تغییر ماهوی در دسته‌بندی گشتارهای مفید ارزیابی می‌شود یا خیر. در این داوری توضیحات تفصیلی مطرح شده در متن مقاله مبنا قرار گرفته است. ضمناً در این تحلیل اگرچه توجه به پیوند بیش‌متن و پیش‌متن غیرقابل اجتناب است و هر ارزش‌گذاری در فیلم با نقطه متناظر آن در داستان سنجیده می‌شود اما در کلیت، این جهان برساخته کیمیایی است که مورد تحلیل ارزش‌گذارانه قرار گرفته است. به دیگر سخن، در اینجا ما در

پی پاسخ به این سوال هستیم که روابط علی و معلولی در جهان فیلم (فارغ از انتساب مضمونی و صوری آن به جهان داستان دولت‌آبادی) از چارچوبی منطقی برخوردار هست یا خیر.

عنوان گشتار	تأثیر گشتار رخ داده
تغییر عنوان فیلم	گسترده بستر معنایی فیلم
تغییر ماهیت زن ارباب	حذف عناصر شخصیت‌پردازانه و لزوم توجه به تفسیرهای فرامتن
تغییر ماهیت غلام	حذف عناصر شخصیت‌پردازانه و فروکاست شخصیت به عنصر سطحی
تغییر ماهیت صفیه (کنیز عادلانه)	حذف عناصر شخصیت‌پردازانه و کاستن از کنش‌های تأثیرگذار شخصیت
تغییر ماهیت مسیب	به هم ریختن منطق تقابل‌های دوگانه داستان
تغییر ماهیت مردم	لزوم توجه به مدلول‌ها و تفسیرهای فرامتن
رابطه عاشقانه باباسبحان/صدیقه	بی منطقی رابطه علی-معلولی مطرح شده
حذف برخی شخصیت‌ها	کاستن از عمق شخصیت‌های اصلی که با شخصیت‌های حذف‌شده در ارتباطند
اضافه کردن شخصیت‌ها	بی منطقی روابط علی و معلولی و کاستن از عمق شخصیت‌های اصلی
اضافه کردن حوادث	پرداخت تأثیرگذار سینمایی و جایگیری درست در جهان قصه
تغییر وسیله نقلیه غلام	حذف برخی عناصر شخصیت‌پردازانه/لزوم توجه به مدلول‌های فراداستان

جدول بالا نشان می‌دهد که گشتارهای رخ داده در داستان عملاً رابطه علی-معلولی جاری در داستان و چارچوب منطقی موجود را در هم ریخته و محصولی از هم گسیخته را فراهم آورده است. برای مثال تغییر ماهیت غلام ضمن اینکه بنیاد شخصیت‌پردازانه او را بر هم زده، بر سایر عناصر داستان که رابطه برهم کنشی با او دارند تأثیر منفی گذاشته یا از آنها تأثیر منفی گرفته است.

همین جا باید تأکید کرد که این تحلیل، ارتباطی به قوت تصویرپردازی و توانایی تحسین‌برانگیز کارگردان در خلق صحنه‌های تأثیرگذار (مثل صحنه ذبح شتر، کشته شدن مسیب، ...) و گرفتن بازی‌های ماندگار از بازیگران (صالح، باباسبحان، صدیقه‌گدا، شوکت و...) ندارد. قدرت و توانایی کارگردان در خلق این صحنه‌ها و بازی برخی بازیگران تماشایی و ستودنی است. اما این قوت باعث نمی‌شود که از گسیختگی سلسله روابط علی-معلولی و ضعف مفرط در شخصیت‌پردازی فیلم چشم‌پوشی کرد. مسئله‌ای که به این شکل عمده در پیش‌متن (داستان "اوسنه باباسبحان") وجود ندارد و صرف توجه کارگردان به

ظرایف شخصیت‌پردازانه و در نظر گرفتن روابط دقیق موجود در داستان این معضل جدی را برطرف می‌ساخت. ضمن اینکه علاقه‌کارگردان به فراهم کردن بستری برای تحلیل‌های کلان‌تر و به‌دست دادن زمینه‌ای برای تفسیرهای سیاسی-اجتماعی-تاریخی خودبسنده‌گی جهان فیلم را مخدوش کرده است (مثل تغییر ماهیت عادل به زنی فرنگی و ارائه تحلیلی از رفتار مردم و قضاوت در باب نقش اجتماعی توده‌ها). این زمینه تفسیری، چیدمان عناصر موجود در داستان را بر هم زده و فضای قصه را مشوش کرده است. همه این نکات ما را به این نتیجه رهنمون می‌سازد که اقتباس سینمایی کیمیایی از داستان دولت‌آبادی اقتباس موفق و سنجیده‌ای به شمار نمی‌رود.

کتاب‌نامه

- احمدی، بابک. (۱۳۹۳). ساختار و تاویل متن، تهران: نشر مرکز
- انوشیروانی، علی‌رضا (۱۳۸۹). "ضرورت ادبیات تطبیقی در ایران" ادبیات تطبیقی: ویژه‌نامه فرهنگستان. سال اول، ش ۶، ۱-۳۸.
- انوشیروانی، علی‌رضا-الف (۱۳۸۹). "آسیب شناسی ادبیات تطبیقی در ایران"، ادبیات تطبیقی: ویژه‌نامه فرهنگستان. سال اول، ش ۲، ۳۲-۵۵
- انوشیروانی، علی‌رضا (۱۳۹۲). "مطالعات بینارشته‌ای ادبیات تطبیقی"، ادبیات تطبیقی: ویژه‌نامه فرهنگستان. سال ۴، ش ۱ (پیاپی ۷)، ۳-۹
- بامشکی، سمیرا (۱۳۹۳). روایت شناسی داستان‌های مثنوی، تهران: هرمس
- دولت‌آبادی، محمود (۱۳۴۷). اوسنه باباسبحان، تهران: انتشارات پیوند/انتشارات شبگیر
- رماک، هنری (۱۳۹۱). "تعریف و عملکرد ادبیات تطبیقی"، ترجمه: فرزانه علوی‌زاده، ادبیات تطبیقی: ویژه‌نامه فرهنگستان، سال ۳، ش ۲، ۵۴-۷۳
- صافی، حامد (و قائمی، فرزاد و بامشکی، سمیرا و پورخالقی چترودی، مهدخت) (۱۳۹۵). "بررسی داستان کیومرث در شاهنامه و تواریخ عربیمتأثر از سیرالملوک‌ها براساس فزون‌متنیت ژنت"، متن شناسی ادب فارسی (دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه اصفهان)، دوره جدید، شماره ۱، ۱۷-۳۴
- قوکاسیان، زاون (۱۳۶۴). مجموعه مقالات در نقد و معرفی آثار مسعود کیمیایی، تهران: آگاه.
- نامور مطلق، بهمن. "تاملی بر نظریه بینامتنیت رولان بارت: امپراتوری نشانه‌ها"، روزنامه ایران. شماره ۳۷۶۰، ۱۳۸۶/۷/۲۲، ۱۰.
- نامور مطلق، بهمن (۱۳۹۱). گونه‌شناسی بیش‌متنی. فصلنامه پژوهش‌های ادبی، سال ۹، ش ۳۸، ۱۳۹-۱۵۲
- نجومیان، امیرعلی (۱۳۹۱). "به سوی تعریفی تازه از ادبیات تطبیقی و نقد تطبیقی"، فصلنامه پژوهش‌های ادبی، سال ۹، ش ۳۸، ۱۱۵-۱۳۸.

مهدی ظریفیان و دیگران ۸۱

لوتنه، یاکوب (۱۳۸۶). مقدمه‌ای بر روایت در ادبیات و سینما. ترجمه امید نیک‌فرجام. تهران: مینوی خرد.

Hutcheon, L. (2006). *A theory of adaptation*. New York: Routledge.

Genette, G. (1997). *Palimpsests: literature in the second degree*, C. Newman & C. Doubinsky (translated), G. Prince (Forward), University of Nebraska Press: Lincoln & Nebraska